

Številka: 10.1 - 2 / 2007 - 2 - VE
Datum: 16.06.2008

USTAVNO SODIŠČE REPUBLIKE SLOVENIJE
Beethovnova 10
1000 Ljubljana

ZAHTEVA ZA ZAČETEK POSTOPKA ZA OCENO USTAVNOSTI

**5. in 6. odstavka 39. člena Zakona o lokalni samoupravi (Uradni list RS, št. 94/07 –
uradno prečiščeno besedilo, v nadaljevanju: ZLS-UPB2)**

I. POGOJI ZA VLOŽITEV ZAHTEVE ZA PRESOJO USTAVNOSTI

Zakon o ustavnem sodišču (v nadaljevanju: ZUstS) v 5. alineji 1. odstavka 23. a člena Varuhu človekovih pravic RS daje pooblastilo, da zahteva oceno ustavnosti oziroma zakonitosti predpisa ali splošnega akta, izdanega za izvrševanje javnih pooblastil (v nadaljevanju: zahteva), če meni, da predpis ali splošni akt, izdan za izvrševanje javnih pooblastil, nedopustno posega v človekove pravice ali temeljne svoboščine.

Pred uveljavitvijo Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o Ustavnem sodišču je imel varuh človekovih pravic na podlagi 6. alineje 1. odstavka 23. člena pravico vložiti zahtevo le v zvezi s posamično zadevo, ki jo obravnava. Določba v 5. alineji 1. odstavka 23. a člena ZUstS je razširila možnosti za vlaganje zahtev varuha človekovih pravic izven okvirov t.i. incidenčne kontrole ob obravnavi pobud varuhu.

Od uveljavitve novele ZUstS je dostopnost te poti varuhu tako omejena le s predmetom zahteve: ta mora temeljiti na zatrjevanju nedopustnosti posega posameznega predpisa v katero izmed človekovih pravic ali temeljnih svoboščin. Iz logične razlage navedene določbe, iz systemske razlage, razlage po namenu ter iz ustavno systemskega položaja varuha človekovih pravic izhaja, da vloga varuha kot vlagatelja zahteve za presojo ustavnosti ni le kurativna, temveč je tudi preventivna. Zato je navedeno določbo 5. alineje 1. odstavka 23. a člena ZUstS po naši presoji potrebno razumeti tako, da ima varuh pravico zahtevo vložiti že tedaj, ko so posamezne človekove pravice in temeljne svoboščine zaradi določb posameznih predpisov resno ogrožene (in bi kršitve nastale ob njihovi uporabi, npr. izdaji podzakonskih predpisov, konkretnih pravnih aktov in posamičnih ravnanj) in ne zgolj v primeru obstoja kršitev oz. posegov, ki bi jih (ex lege) povzročali (neposredni) učinki izpodbijanih predpisov. Zahteva torej lahko temelji bodisi na vprašanju, ki se odpira v zvezi s pristojnostjo varuha človekovih pravic, da obravnava posamične pobude, bodisi s pristojnostjo, da obravnava širša vprašanja, pomembna za varstvo človekovih pravic in temeljnih svoboščin ter za pravno varnost državljanov v Republiki Sloveniji (9. člen Zakona o varuhu človekovih pravic). V danem primeru gre za ta drugi položaj. Varuh lahko skladno s 30. členom Zakona o varuhu

človekovih pravic pobudo praviloma obravnava šele po tem, ko so izčrpana vsa redna ali izredna pravna sredstva. Vendar velja izjema za primere, ko varuh oceni, da bi bilo za posameznika nesmotrno začeti ali nadaljevati takšne postopke, ali če oceni da bi bila posameznikom med tem prizadejana velika ali težko popravljiva škoda. Tedaj je upravičen posredovati. Toliko bolj, če predmet varuhove zahteve temelji na njegovi pristojnosti za obravnavo širših vprašanj, pomembnih za pravno varnost v Republiki Sloveniji. Menimo, da je prav tak položaj podan tudi v danem primeru, ko varuh ugotavlja ogroženost že pridobljenih posebnih pravic romske skupnosti, ko je posameznim lokalnim romskim skupnostim zaradi izpodbijanih določb kršena pravica do enakega obravnavanja oziroma ko je podana kršitev prepovedi diskriminacije nekaterih predstavnikov teh skupnosti.

* * *

Izpodbijane določbe se nanašajo na določanje pogojev za uživanje posebnih (kolektivnih) pravic romske skupnosti. V 39. členu Zakona o lokalni samoupravi (Uradni list RS, št. 100/05 – uradno prečiščeno besedilo, 21/06 Odl. US: U-I-2/06, v nadaljevanju: ZLS) je 15. člen Zakona o spremembah in dopolnitvah zakona o lokalni samoupravi (Uradni list RS št. 60/07, v nadaljevanju: ZLS-N dodal nov 6. odstavek, ki se glasi: »Vlada z uredbo določi kriterije in merila, na podlagi katerih se opredeli avtohtonost naseljene romske skupnosti, ki je pogoj za določitev predstavnika Romov v občinskem svetu v skladu s prejšnjim odstavkom.« Navedena določba je v neposredni zvezi tudi z izpodbijano določbo 5. odstavka 39. člena ZLS-UPB2, ki se glasi: »Na območjih, kjer živi avtohtono naseljena romska skupnost, imajo Romi v občinskem svetu najmanj po enega predstavnika.«

Varuh človekovih pravic RS meni, da je izpodbijana določba 6. odstavka 39. člena ZLS-UPB2 v neskladju s 65. in 87. členom ustave ter 2., 3., pa tudi 153. členom ustave in da resno ogroža uresničevanje in varstvo posebnih pravic romske skupnosti.

Določba 5. odstavka 39. člena ZLS-UPB2 pa po varuhovi oceni učinkuje diskriminatorno in je zato v neskladju s 14. členom ustave, obveznostmi preprečevati rasno diskriminacijo po 26. členu MPPDP in 2. členu ICERD ter v neskladju s 15. in 65. členom ustave, ker manj ugodno obravnava posamezne pripadnike romske skupnosti in posamezne lokalne romske skupnosti pri dodeljevanju in uživanju posebnih pravic. Ker kot pogoj za uživanje teh pravic določa zahtevo po avtohtonosti, ki ni v bistveni zvezi s predmetom pravnega urejanja, neupravičeno omejuje oz. preprečuje uživanje posebnih pravic določenemu krogu oseb, ki pripadajo romski skupnosti.

II. POSEBNE PRAVICE ROMSKE SKUPNOSTI KOT SESTAVNI DEL PRAVA ČLOVEKOVIH PRAVIC

1. Demokratične države posvečajo varstvu in zaščiti etničnih, verskih, jezikovnih in drugih manjšin posebno pozornost. Varstvo manjšin se zagotavlja v dveh oblikah: kot prepoved diskriminacije na podlagi narodnostne, jezikovne, verske in rasne pripadnosti ter kot zagotovitev posebnih pravic, ki pripadajo samo manjšini oziroma njenim pripadnikom. Druga oblika varstva je v teoriji znana kot pozitivno varstvo manjšin. Pozitivno varstvo povzroča t.i. pozitivno diskriminacijo¹, ker so pripadnikom manjšine zagotovljene pravice, ki jih pripadniki večine nimajo. Tovrstni ukrepi predstavljajo visoko stopnjo varstva narodnih manjšin, ki jim jo priznava večinska skupina prebivalstva, in s tem kažejo na demokratičnost družbe. Eden od zelo pomembnih ukrepov za varstvo manjšin je tudi **zagotovitev njihovega sodelovanja pri odločanju o javnih zadevah**. Tudi Deklaracija OZN o pravicah pripadnikov

narodnih ali etničnih, verskih in jezikovnih manjšin, ki jo je Generalna skupščina Združenih narodov sprejela leta 1992, v 3. točki 2. člena določa, da imajo pripadniki manjšin *pravico, da na državni ravni, in kjer je to primerno, na regionalni ravni učinkovito sodelujejo pri odločitvah v zvezi z manjšino, ki ji pripadajo, ali pri odločitvah v zvezi z regijami, v katerih živijo*. Tudi ustave in zakoni nekaterih držav zagotavljajo sodelovanje manjšin pri odločanju o splošnih zadevah v predstavnih telesih.

Za takšen način varstva romske skupnosti se je odločila tudi Republika Slovenija, čeprav na deklarativni ravni romski skupnosti ne priznava položaja narodne manjšine, temveč le posebne etnične skupnosti. Opozarjamo pa, da iz splošnih komentarjev Odbora za človekove pravice Združenih narodov, ki nadzira spoštovanje 27. člena Pakta OZN o državljanskih in političnih pravicah zelo jasno izhaja, da *je obstoj manjšine objektivno dejstvo in ni odvisno od odločitve ali priznanja države*. Med pripadnike manjšin po razlagi Odbora štejejo tudi nedržavljeni. Varuh ob tem pripominja, da skoraj vse sosednje države Romom priznavajo status (etnične) manjšine.

Slovenska ustava terja, da položaj in posebne pravice romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, uredi zakon (65. člen ustave). Varuh človekovih pravic RS je v svojih letnih poročilih vztrajno opozarjal, da je smisel te ustavne določbe dolgo ostal neuresničen, saj položaj romske skupnosti na ravni države ni bil urejen. Zakon o lokalni samoupravi je položaj romske (ih) skupnosti uredil vsaj na ravni lokalne samouprave, ko je določil pravico do politične participacije Romov v občinskih svetih nekaterih občin (39. člen, 101.a člen). Na ta način je zakonodajalec pripoznal nekatere lokalne romske skupnosti kot posebne politične entitete z določenimi posebnimi pravicami. Romom, ki so njihovi člani, pa je ob splošni volilni pravici priznal še posebno volilno pravico voliti romskega svetnika.

Z dodelitvijo posebnih pravic se skuša Romom zagotoviti dodatno (posebno) varstvo, kar izhaja iz spoznanja o posebnem dejanskem položaju Romov. Ti so namreč žrtve dolgotrajne zgodovinske diskriminacije in mnogih hudih in večplastnih oblik socialne izključenosti (ne le zaradi ravnanja države, temveč predvsem zaradi v družbi zakoreninjenih predsodkov in diskriminatornih vedenjskih vzorcev zasebnikov). To npr. v svojih ugotovitvah in ob povzemanju številnih ugotovitev mednarodnih teles za nadzor nad spoštovanjem človekovih pravic posebej izpostavlja tudi ustavno sodišče v 7. točki obrazložitve odločbe v zadevi št. U-I-416/98. Posledice strukturne diskriminacije romske skupnosti (in Romov) so slaba izobrazba oseb romskega porekla, izjemno visoka stopnja nezaposlenosti, slab socialni položaj, slabe življenjske razmere v t.i. romskih naseljih, ki imajo hude posledice za povprečno zdravstveno stanje, na pričakovano življenjsko dobo ipd. Te okoliščine močno vplivajo na zelo slabe izhodiščne možnosti Romov za uspešno vključevanje v vsa področja družbenega življenja. Posledice teh slabih možnosti se kažejo v izključenosti iz sodelovanja pri odločanju o javnih zadevah, segregaciji romske skupnosti (romska naselja) in tradicionalni izključenosti iz trga delovne sile. Posebne pravice ne gredo le posameznim osebam romskega porekla, ampak so po svoji naravi t.i. kolektivne pravice, ki jih je mogoče uresničevati le na kolektiven način. Njihov namen namreč ni le zaščita posameznika, ampak tudi zaščita manjšinskih skupnosti, ki jim ti posamezniki pripadajo. Na ta način se skuša premostiti ovire, ki tej skupini predstavljajo resno grožnjo ali pa so razlog za dejansko neenakopravnost. S tem se Romom skuša **zagotoviti dejansko enakopravno vključenost v družbo** in hkrati pogoje, da bi lahko **učinkovito ohranili svoje etnične značilnosti** (npr. jezik, kulturo, identiteto). Ključna je prva naloga, ki skuša doseči dvoje: **odpravljati posledice dolgotrajne in zgodovinsko pogojene strukturne diskriminacije**, hkrati pa se z njimi skuša tudi preprečevati nadaljnjo sistemsko izključevanje romske skupnosti

(izenačevanje izhodiščnih možnosti). Smisel posebnih pravic je torej predvsem v sistemskem preprečevanju in aktivnem odpravljanju pojavov rasne in etnične diskriminacije.

2. Posebne pravice romske skupnosti, varovane s 65. členom ustave, so sestavni in neločljivi del prava človekovih pravic. Po varuhovem prepričanju so neposredno varovane tudi s pravico do enakega obravnavanja. Navedeno temeljno človekovo pravico smiselno (ne pa tudi izrecno) vsebujejo prepoved etnične in rasne diskriminacije ter načelo enakosti pred zakonom v 14. členu ustave, načelo enakega varstva pravic iz 22. člena ustave ter glede posameznih vidikov tudi posamezne druge specialnejše določbe ustave, npr. njenega 49. člena in drugih. Pravico do enakega obravnavanja pripoznava Konvencija OZN o odpravi vseh oblik rasne diskriminacije (ICERD, ki v 5. členu terja, da ta učinkuje tudi v razmerju do zasebnikov), 26. člen Pakta OZN o državljanskih in političnih pravicah (MPPDP), pravni red Evropskih skupnosti, tako listina temeljnih pravic kot npr. direktiva Evropskega sveta 2000/43/ES, Evropska socialna listina ter številni drugi novejši dokumenti o varstvu človekovih pravic in temeljnih svoboščin. Smiselno jo jamči in varuje tudi Zakon o uresničevanju načela enakega obravnavanja (v nadaljevanju: ZUNEO). Vsebina te pravice državi nalaga pozitivno obveznost aktivno zagotoviti varstvo pred diskriminacijo. Aktivno varstvo pred diskriminacijo terja, da države sprejmejo vse potrebne ukrepe, da se zagotovi polno in učinkovito uživanje pravic. Tega ni mogoče zagotoviti le s sprejemom zakonodaje. Zato je treba sprejeti še druge ukrepe, da se izboljša položaj nekaterih zgodovinsko zapostavljenih družbenih skupin (ženske, Romi, invalidi, ipd.). To vključuje tudi sprejemanje pozitivnih ukrepov, ki bi odstranili pogoje, ki so razlog za diskriminacijo ali pa jo vsaj pomagajo vzdrževati. Spekter možnih ukrepov je lahko zelo raznolik. Čeprav je to predvsem v polju proste presoje držav (na kakšen način in s katerimi ukrepi se bodo uprle diskriminaciji), pa ni izključeno, da lahko MPPDP glede na okoliščine (na primer dolgotrajna in tradicionalna izključenost oziroma segregacija določene skupine) terja tudi prepoved diskriminacije v zasebnih razmerjih v t.i. kvazi javni sferi, najmanj na področjih, ki zadevajo temeljne vidike vsakdanjega življenja (zaposlitev, šolanje, transport, storitve namenjene javnosti itd.). Zdi se, da takšna obveznost oziroma horizontalen učinek MPPDP velja zlasti za področje dela in zaposlovanja, preskrbe s stanovanji ter za ohranjanje tradicionalnih kultur.² Brez posebnih pravic ni mogoče izpolniti zahteve po enakem obravnavanju in učinkovitem varstvu romske skupnosti in njenih pripadnikov pred diskriminacijo, zlasti v razmerju do kršitev ki nastajajo v polju zasebnopravnih odnosov.

Ureditev **posebne pravice romske skupnosti do zastopanja svojih interesov v predstavniških organih lokalnih skupnosti** po ZLS-UPB2 temelji na spoznanju, da so ti pozitivni ukrepi nujno potrebni, da se romski skupnosti vzpostavi dejanske možnosti oziroma pogoje za učinkovito participacijo, dostop do javnih dobrin in informacij, ki sodijo v okvir občinskega urejanja. Brez njih gola prepoved diskriminacije ne more spremeniti njenega izrazito neugodnega izhodiščnega položaja, tj. odpraviti posledic socialnega izključevanja tudi na področju sodelovanja pri upravljanju z javnimi zadevami. S pravico, ki jo določa 39. člen ZLS-UPB2, se prek sodelovanja pri odločanju o javnih zadevah predstavnikom romske skupnosti na ravni občine omogoči neposredno posredovati svoje interese v demokratičnem procesu. To naj bi preprečilo, da bi bili ti interesi prezrti in zapostavljeni pri sprejemanju odločitev. Udeležba pri sprejemanju odločitev v občini na ravni predstavniškega sveta je ključna za to, da se romski skupnosti zagotovi besedo pri pravnem urejanju in določanju politike do nekaterih ključnih in najbolj perečih vprašanj, ki sodijo v pristojnost urejanja občin, npr. na področju prostorskega urejanja, deloma tudi vzgoje in izobraževanja ter komunalne oskrbe.

Ustava določa le minimum varstva človekovih pravic in v ničemer ne varuje v manjši meri ali manj celovito tistih človekovih pravic, ki jih sama ne ureja podrobneje, ampak jih je nadgradil šele zakonodajalec in celo tistih, ki jih sama izrecno sploh ne omenja. Skladno s 5. odstavkom 15. člena ustave nobene človekove pravice ali temeljne svoboščine, urejene v pravnih aktih, ki veljajo v Sloveniji, ni dopustno omejevati z izgovorom, da je ta ustava ne priznava ali da jo priznava v manjši meri. Glede na navedeno se nam v nadaljevanju niti treba natančneje opredeljevati, ali pomeni posebna pravica romske skupnosti do zastopanja svojih interesov v predstavniških organih lokalnih skupnosti, zagotovljena z 39. členom ZLS-UPB2, eno od samostojnih človekovih pravic, ki je izraz posebnega pravnega varstva manjšin, ali gre za poseben vidik pravice do sodelovanja pri upravljanju z javnimi zadevami iz 44. člena ustave ali pa gre "le" za pravico, ki je sestavni del učinkovitega pravnega varstva romske skupnosti v Sloveniji pred rasno oz. etnično diskriminacijo. Človekove pravice so nedeljive in medsebojno neločljivo povezane.

III. RAZLOGI ZA IZPODBIJANJE 5. in 6. ODSTAVKA ZLS-UPB2

1. Določba 15. člena ZLS-N je 39. členu ZLS dodala nov 6. odstavek, ki se glasi: »Vlada z uredbo določi kriterije in merila, na podlagi katerih se opredeli avtohtonost naseljene romske skupnosti, ki je pogoj za določitev predstavnika Romov v občinskem svetu v skladu s prejšnjim odstavkom.«

V 6. odstavku 39. člena ZLS-UPB2 je torej Vladi RS dana pristojnost, da samostojno določi kriterije in merila za določitev "avtohtonosti" romskega prebivalstva na posameznem območju. Od vsebine vladne uredbe bi bilo torej neposredno odvisno, ali je posamezna občina dolžna zagotoviti zastopstvo romski skupnosti v občinskem svetu ali ne - oziroma - ali bo posamezna lokalna romska skupnost uživala tej dolžnosti občin korelativno pravico do zastopstva v predstavniškem organu posamezne občine ali ne. To pa pomeni, da je zakonodajalec Vladi dal pooblastilo, da sama podrobneje uredi pogoje in merila za uživanje ene od z ustavo varovanih pravic. Učinek te ureditve vnaprej ni predvidljiv, vendar pa celo iz javno objavljenih stališč predlagatelja izhaja, da ureditev ne omogoča le širjenja dosega pravic in obveznosti (na nove lokalne romske skupnosti in občine, kar naj bi bil domnevni namen zakonodajalca), ampak omogoča tudi krčenje že obstoječih pravic (izjava predstavnice vladne službe za regionalno politiko, časnik Dnevnik, 8.6.2007, str. 9, glej priloga 1). To pomeni, da po razumevanju vlade niti določilo v prehodnih določbah 28. člen ZLS-N ne varuje že pridobljenih pravic. To se glasi: »Ne glede na določbo 101.a člena tega zakona morajo občine, na območju katerih bo v skladu z uredbo iz 15. člena tega zakona opredeljena avtohtonost naseljene romske skupnosti, v statutu uskladiti sestavo občinskega sveta in zagotoviti predstavnika Romov v občinskem svetu do prvih naslednjih rednih volitev v občinski svet po uveljavitvi uredbe.«

Izpodbijana določba 6. odstavka 39. člena ZLS-UPB2 je **v očitnem neskladju s 65. členom kot tudi s 87. členom ustave**. Navedene določbe ustave zelo jasno in določno terjajo, da se vprašanje statusa pa tudi priznanje posebnih pravic romske skupnosti **ureja neposredno z zakonom**. Tudi možno nalaganje obveznosti posamezni občini, da zagotovi zastopstvo romske skupnosti v predstavniških organih lokalne samouprave, mora imeti neposreden temelj v zakonu.

Zahteva po urejanju pravic in dolžnosti z zakonom (t.i. zakonski pridržek) smiselno izhaja tudi **iz načel demokratične in pravne države (2. člen)**, mdr. **načela pravne varnosti in zaupanja v pravo**, ki terjata, da imajo vse pravice trden pravni temelj, ki ga ni mogoče

enostavno spreminjati. S tem je zakonodajalec vprašanje, ki je po svoji naravi originarna vsebina zakona prepustil v urejanje Vladi RS. Iz načel pravne države iz 2. člena Ustave izhaja zahteva, da so že zakonske norme **jasne in v zadostni meri opredeljene**, tako da jih lahko tisti, na katerega so naslovljene, izvršuje v skladu z njihovo vsebino in namenom. Zakonodajalec mora sprejeti jasne norme ter določiti njihovo vsebino. Načela pravne države zahtevajo, da so (splošne in abstraktne) zakonske rešitve jasne in nedvoumne. Namen zakonske ureditve mora biti jasno razviden, predvideni ukrepi za doseg takega namena pa natančno opisani. Nedopustno je, če prepušča določitev vsebine norme drugemu organu. Če pravna norma ni jasno opredeljena, je dana možnost arbitrarne uporabe zakona, po organu, ki jo izvršuje. Pri zakonskih določbah, ki se glede na naravo vprašanja, ki ga urejajo, nanašajo na vnaprej določen oziroma določljiv krog fizičnih ali pravnih oseb, je toliko pomembnejše, da je vpliv takih določb na položaj teh oseb čimbolj predvidljiv. **Tem zahtevam izpodbijana določba ne zadosti.**

Ustavno sodišče je že v odločbi v zadevi U-I-416/98 ugotovilo, da je pojem avtohtonosti iz 39. člena ZLS po svoji vsebini premalo določen, da bi lahko sam po sebi in brez podrobnejše razčlenitve zagotovil zadostno jasnost in določnost. Zato je tedaj ugotovilo, da gre za protiustavno pravno praznino in zakonodajalcu naložilo odpravo navedene nepravilnosti. Po tem, ko je zakonodajalec zaradi te neustavne rešitve neustavnost odpravil tako, da je sam taksativno določil območja na katerih avtohtona romska skupnost živi (in pred tem domnevno ugotovil dejansko stanje), je izpodbijana določba zakonodajno tehniko v ZLS ponovno postavila pod vprašaj in znova izpostavila potrebo po podrobnejši razčlenitvi kriterijev in meril za opredelitev avtohtonosti v Sloveniji naseljene romske skupnosti. Razlog je predvsem v tem, da so se okoliščine od novele ZLS-L (Uradni list RS št. 51/02) spremenile, saj je v Sloveniji nastalo mnogo novih občin, mdr. je prišlo tudi do delitve občin, v katerih živi (avtohtona) romska skupnost. Nedopustno je, da v spremenjenih okoliščinah teh vprašanj ni uredil sam zakonodajalec, temveč je to prepustil v podzakonsko urejanje Vladi RS. Ta za nadaljnje, t.j. podrobnejše opredeljevanje v ZLS-UPB2 ali kakšnem drugem zakonu nima nobenih jasnih kriterijev, meril, niti vodil. Vlada v slovenskem pravnem sistemu ne sme sprejemati originarnih pravnih norm, ki bi imele učinek na tretje osebe (87. člen ustave). Zato je izpodbijana določba **tudi v neskladju z načelom delitve oblasti (3. člen ustave), pa tudi 153. členom ustave**, ki določa, da morajo biti podzakonski in drugi splošni akti v skladu z ustavo in zakonom, kar v danem primeru očitno ni podano, saj ustava materijo pridržuje zakonskemu urejanju, hkrati pa zakon ne daje zadostnega okvira za podzakonsko urejanje.

Pravice, določene z zakonom, se z zakonom lahko tudi spremenijo. Vendar polje proste presoje zakonodajalca pri tem ni neomejeno. V primeru, ko zakon ureditev spreminja za naprej, je varstvo pridobljenih pravic zagotovljeno v okviru splošnih načel pravne države (2. člen Ustave), med katere sodi tudi načelo varstva zaupanja v pravo, ki posamezniku zagotavlja, da mu država njegovega pravnega položaja ne bo poslabšala arbitrarno, torej brez stvarnega razloga, utemeljenega v prevladujočem in legitimnem javnem interesu. Nova ureditev mora biti v razumnem sorazmerju s cilji, ki jih zasleduje sprememba zakonodaje. Ker izpodbijani ZLS-N omogoča krčenje že obstoječih pravic posameznih avtohtonih lokalnih romskih skupnosti, je navedena določba **v neskladju z načelom zaupanja v pravo (2. člen ustave)**, saj za takšen ukrep ni najti nobenega razumnega razloga.

2. Določba 5. odstavek 39. člena ZLS-UPB2 se glasi: »Na območjih, kjer živi avtohtono naseljena romska skupnost, imajo Romi v občinskem svetu najmanj po enega predstavnika.«

Kot je bilo izpostavljeno že zgoraj je po uveljavitvi ZLS-N prišlo do **spremenbe okoliščin, t.j. nastanka novih občin**, ki so nastale z delitvijo nekdanjih občin. Menimo, da to lahko močno vpliva na (ne)ustavnost ureditve predstavnštva romske skupnosti v občinskih svetih po ZLS-UPB2. Po mnenju varuha se zastavlja utemeljen dvom, da je zaradi posledic delitve občin na nove občine kakšen del (avtohtono naseljene) romske skupnosti v kateri od novonastalih občin ostal brez pravice do zastopstva v občinskem svetu. Varuh nima podatkov o tem, da bi zakonodajalec ali vlada doslej kakorkoli ocenjevala posledice nove upravne delitve občin na položaj romske skupnosti. Prav tako Varuh sam nima celovitega pregleda nad dejanskim stanjem, zato lahko opozori le na nekatere podatke iz javnih popisov ter znanstvenih študij (npr. Inštituta za narodnostna vprašanja), nenazadnje pa se sklicuje tudi na ugotovitve, ki so znane iz javne razprave na ustavnem sodišču v zadevi U-I-416/98. Vendar navedeno ni bistveno.

Posledice systemskega izključevanja "neavtohtone" romske skupnosti, ki živi v Sloveniji od uživanja posebnih pravic pomenijo kršitev prepovedi diskriminacije. Najprej zato, ker tem Romom ne zagotavlja zadostnega varstva pred rasno oz. etnično diskriminacijo, poleg tega pa ureditve povzroča tudi diskriminacijo na podlagi rojstva oz. porekla med pripadniki same romske skupnosti oz. med posameznimi lokalnimi romskimi skupnostmi, ki živijo v Sloveniji.

* * *

Za ponazoritev želimo izpostaviti zelo plastičen **primer Občine Škocjan**, ki nazorno kaže, kakšne so lahko možne (celo predvidljive) posledice izključevanja romske skupnosti, zlasti tudi iz odločanja o javnih zadevah na lokalni ravni. Po dostopnih podatkih iz študije, ki jo je v letu 2005 pripravila zgoraj navedena občina je v njej zelo velik, več kot 6 % delež prebivalstva romskega porekla, ki se hitro povečuje (Poročilo o položaju romske etnične skupnosti v Občini Škocjan, glej prilogo 2, str. 5). Vendar občina po ZLS-UPB2 ni obvezana zagotoviti udeležbe Romov pri sprejemanju odločitev na ravni občinskega sveta. Tega celo zavestno neče zagotoviti niti na ravni sestave sveta enega od posvetovalnih organov - vaške skupnosti Grmovlje, kot to izhaja iz obravnavanega primera varuha človekovih pravic, ki je bil mdr. omenjen celo v letnem poročilu Varuha človekovih pravic RS za leto 2006 (str. 37, glej tudi prilogo 2: dokumenti v zadevi 10.1-8/2005-6-VE). Na ta način je onemogočeno, da bi bila tudi lokalna romska skupnost neposreden sogovornik pri odločanju, celo tedaj, ko gre za sprejemanje odločitev, ki se neposredno nanašajo na njihove najbolj vitalne interese (glej tudi prilogo 3 in 4: zlasti posnetek od 17.50 minute dalje). V navedenih organih ni nobenega predstavnika romske skupnosti. To kaže, da obstoječi sistem (pri čemer je nepomembno, ali je pogojen z ravnanjem javnih oblasti ali zgolj volilcev) deluje izključujoče. V ponazoritev naj še dodamo, da je v navedenih občini oz. naselju Dobruška vas že prišlo do izjemno hudih incidentov, celo umorov, ki so bili pogojeni z rasnim sovraštvom do Romov (priloga 4, od 17. 30 minute dalje). Opozarjamo, da so posledice dolgotrajnega izključevanja predstavnikov romske skupnosti od sodelovanja pri delu občinskega sveta zelo hude. Zemljišča, na katerih živijo Romi v pretežno nelegalno zgrajenem naselju že od 60-ih let 20. stoletja, najmanj pa 4 generacije, so po spremembi prostorskih aktov (ob koncu devetdesetih let do leta 2004, torej že po uveljavitvi 39. člena ZLS) predvidena za postavitve poslovno-industrijske cone. Očitno je, da občinski svet s svojo odločitvijo ni v ničemer upošteval interesov na teh zemljiščih živečih Romov. Zaradi tega grozi izselitev celotnega romske naselja v Dobruški vasi, njeni prebivalci pa so tako o načrtih občine, kot o morebitnih rešitvah zelo slabo obveščeni (priloga 3). Ne poznamo prav nobenih ukrepov občine, ki bi skušali vsaj deloma olajšati položaj prizadetih občanov. Še več. Predstavniki občinske uprave, vključno z županom občine (ki je mdr. član vladne delovne skupine za urejanje romskih naselij ter države komisije, ki priprava

strategijo vključevanja romske skupnosti v Sloveniji) menijo, da je ta problem stvar države (priloga 4, od 18.30 do 20 minute). Za javnost izjavljajo, da v občini živi zanemarljivo število Romov in se pri tem sklicuje na uradne podatke iz popisa, zamolčijo pa podatke iz študije, ki jo je izdelala občina sama več kot leto dni pred tem. Romska skupnost je v občini očitno dojeta kot tujec oz. kot ovira, ki ni bila v ničemer na poseben način pritegnjena k sprejemanju odločitev, ampak je le objekt odločanja. Varuh meni, da takšen dejanski položaj kaže na utemeljen sum diskriminatorne obravnave oz. sistematičnega izrivanja romske skupnosti. Vzorec, ki temelji na segregaciji in prisilni "socializaciji" Romov je znan tudi kot t.i. "španski model" reševanja prostorskih problemov, zanj pa se predstavniki Občine Škocjan odkrito zavzemajo (glej priloga 4, do 20 minute). Zanj se zavzemajo tudi nekateri občani na področju MO Novo mesto (prav tam, od 22.30 dalje). Znano je, da je v Sloveniji zaradi odpora lokalnega prebivalstva Romom izrazito otežena svoboda izbire prebivališča (primer v letnem poročilu Varuha človekovih pravic RS za leto 1998 v poglavju ustavne pravice, dogodki ob poskusih preselitve družine Strojani v letu 2006 in 2007, dogodek v Občini Semič v letu 1997, priloga 4: 41.30 minuta dalje...). Takšnih ovir v primeru morebitne preselitve se zavedajo tudi Romi v Škocjanu (priloga 4, posnetek 19.15 minuta). Menimo, da je takšen razvoj dogodkov v Občini Škocjan pogojen s posledicami neustavne ureditve, ki lokalni romski skupnosti v občini Škocjan krati pravico do posebnih pravic oz. do (neposrednega) sodelovanja pri sprejemanju odločitev v občini. Predvidljivo je, da bi z dodelitvijo posebne pravice do zastopstva v občinskem svetu romska skupnost lahko vsaj učinkovito pridobivala informacije o sprejemanju odločitev in v teh postopkih vsaj izrazila svoje interese. Ob tem, da ZLS-UPB2 tega ne omogoča je seveda popolnoma nepomembno, ali je navedena romska skupnost v občini po svoji naravi "avtohtono" naseljena ali ne.

* * *

Glede na navedeno je v ZLS-UPB2 **pravna praznina**. Zakonodajalec ni uredil položajev, ki bi jih moral, skladno z **določbami 2. člena ustave ter načelom enakosti iz 2. odstavka 14. člena**, po katerem je dolžan bistveno enake, tj. primerljive položaje obravnavati enako.

Ustavno besedilo v 65. členu ne veže priznavanja oz. dodeljevanja posebnih pravic Romom s pogojem avtohtone naseljenosti, kot to določa 5. odstavek 39. člena ZLS. Če bi bil to res namen ustavodajalca, bi to lahko zelo jasno in določno izrazil, tako kot je to storil pri urejanju pravic avtohtone italijanske in madžarske narodne skupnosti. Zato po nasprotnem sklepanju štejemo, da **je treba ustavo v dvomu razlagati v prid pravicam skladno z načelom in favorem libertatis, ki izhaja iz 15. člena ustave**. To pa pomeni, da **pogoj avtohtonosti učinkuje kot neupravičena omejitev posebnih pravic, ki je v neskladju s pogoji iz 15. člena ustave**. Ta pogoj nima temelja v z ustavo varovanih vrednotah, ne izhaja iz narave stvari in tudi ni nujen kot pogoj za učinkovito izvrševanje teh pravic.

Menimo, da je pogojevanje dodeljevanja pravice romske skupnosti do predstavnitva v občinskem svetu z avtohtonostjo naselitve na nekem območju **v očitnem neskladju tudi neposredno s 65. členom ustave, saj je v nasprotju s smislom in namenom dodeljevanja posebnih pravic romski skupnosti**. Zakonodajalec je na ta način uživanje navedenih pravic po ZLS-UPB2 **priznal le ožjemu krogu oseb romskega porekla, ki živijo v Sloveniji**, kljub temu, da ni izkazal, da je zgolj ta del romske skupnosti izpostavljen sistemski diskriminaciji, da bi le ta del oseb romskega porekla potreboval ukrepe za odstranjanje posledic dolgotrajne socialne izključenosti oz. kompenzacijo za te zgodovinsko in strukturno pogojene neugodnosti. Enakih ukrepov bi morali deležni vsi Romi in vse romske skupnosti, ki se nahajajo v primerljivem položaju. To pomeni, da se tistim osebam romskega porekla in posameznim lokalnim romskim skupnostim, ki ne morejo

izkazati pogoja avtohtone naseljenosti **neupravičeno omejuje oz. preprečuje uživanje posebnih pravic, ki so utemeljene in varovane s 14. členom ustave, pa tudi z obveznostmi preprečevati rasno diskriminacijo po 26. členu MPPDP in 2. členu ICERD.** Zakonodajalec nima nobene stvarne podlage za trditev, da so pripadniki romske skupnosti, ki avtohtono živijo na območju Slovenije, v slabšem položaju kot pripadniki t.i. neavtohtone romske populacije, ki živi tukaj že nekaj generacij. Nasprotno. Prav zaradi neenakosti oziroma prikrajšanosti v uživanju t.i. posebnih pravic, pa tudi zaradi diskriminacije na podlagi svojega porekla (pretežno gre za osebe, ki so po rodu iz drugih držav naslednic nekdanje SFRJ) so slednji v še slabšem položaju. Nenazadnje na to Republiko Slovenijo vztrajno opozarjajo številni organi za nadzor mednarodnih obveznosti za varstvo pred diskriminacijo. Omejevanje oz. pogojevanje priznavanja posebnih političnih pravic Romom s konceptom avtohtonosti že dlje časa močno kritizirajo organi SE (ECRI, Komisar SE, Nadzorni mehanizem Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin) in organi OZN (CERD, ki izvaja nadzor nad Konvencijo o prepovedi rasnega razlikovanja, mehanizem nadzora nad Konvencijo o otrokovih pravicah, idr.). Nekatera opozorila omenjamo.

- Svetovalni odbor Okvirne konvencije za varstvo narodnih manjšin v drugem mnenju o Sloveniji na primer opozarja, da se razlikovanje med Romi, ki temelji na pojmu "avtohtonosti", ne bi smelo ohranjati kot odločilno merilo za določanje kroga oseb, za katere se uporablja Okvirna konvencija. Kljub temu, da termina ne navaja ne ustava ne izjava, deponirana ob ratifikaciji konvencije, so nekateri Romi v praksi še vedno izključeni iz varstva Okvirne konvencije zaradi omenjenega razlikovanja.
- Podobna opozorila lahko preberemo tudi v poročilih o Sloveniji Komisarja SE za človekove pravice (Alvaro Gil-Robles)⁴ in Evropske komisije za boj proti rasizmu in nestrpnosti iz leta 2003;⁵ obe poročili slovenskim oblastem priporočata, naj se čim bolj izogibajo uporabi tega termina ali ga celo povsem odpravijo.
- Tudi pri Organizaciji združenih narodov so v različnih poročilih o Sloveniji (na primer Odbora za odpravo rasne diskriminacije ter Odbora za otrokove pravice)⁶ že opozarjali, da lahko uporaba takšnega termina vodi v nadaljnjo diskriminacijo Romov.
- Tudi v zadnjem, tretjem poročilu o Sloveniji ECRI ponovno opozarja, naj se slovenski organi pri sprejemanju zakonov ali programov glede Romov izogibajo razlikovanju, da bi na ta način preprečili pojav diskriminacije in za vse Rome poskrbeli na nediskriminatoren način.
- Odbor strokovnjakov Evropske listine o regionalnih ali manjšinskih jezikih⁸ opozarja, da so nekatere skupine romsko govorečih prebivalcev, kot na primer Romi v Mariboru, izključeni iz določenih zaščitnih ukrepov, ki so namenjeni le tradicionalno naseljenim Romom v Sloveniji. Ob upoštevanju, da Listina ščiti jezike, ne pa manjšin, in da je romski jezik v Sloveniji po Listini zaščiten kot jezik brez ozemlja, bi morali organi uskladiti raven določbe za romski jezik za vse govorce tega jezika.

Prav v tem smislu je zato sporno drastično razlikovanje med ravno varstva posameznih oseb oziroma delov manjšinskih skupnosti tudi znotraj posamezne manjšinske skupnosti v državi. Glede na navedeno štejemo, da je pogoj avtohtonosti za uživanje posebnih pravic po ZLS-UPB2 (pa tudi po ZRomS-1) mogoče šteti tudi za **neposredno diskriminatoren, t.j. neskladen z 14. členom ustave.** Kot podlago za diskriminacijo je mogoče identificirati poreklo, rojstvo oz. okoliščino, kako dolgo je neka skupina Romov obdržala svojo značilnost pogostih selitev.

Poleg tega ni mogoče spregledati, da se je romska skupnost kot celota šele nedavno, pred nekaj generacijami sploh pričela ustaljevati na določenih območjih. Pred tem je šlo namreč za značilno potujočo skupnost z izrazito nomadskimi značilnostmi. Posebej je treba

izpostaviti, da je tudi znotraj SFR Jugoslavije prihajalo do prostega pretoka oseb in da pred 25.6.1991 meje Republike Slovenije niso pomenile nobene resne administrativne ovire. Zato avtohtona naseljenost hkrati pomeni tudi navidez nevtralen kriterij, ki pa izrazito in nesorazmerno zapostavlja nekatere romske skupnosti z določenimi socialnimi značilnostmi (relativno novejša ustalitev na območju Republike Slovenije). S tega vidika se zato zastavlja **sum posredne diskriminacije tistih lokalnih romskih skupnosti Romov, ki so se v Slovenijo preselili iz držav, nastalih po 25.6.1991 na območju bivše Jugoslavije**. Po naši oceni to prizadene zlasti Rome, ki v znatnem številu živijo na območju MO Ljubljana, MO Maribor in Občine Velenje, pa tudi nekatere Rome, ki živijo na področju Dolenjske, Posavja in Bela krajine. Po uradnih podatkih samo v MO Ljubljana in MO Maribor živi 813 oseb od skupno 3246 oseb, ki so se ob popisu prebivalstva v letu 2002 opredelile za Rome, (glej prilogo 5). Glede na uradne popise prebivalstva tako ocenjujemo, da **je zaradi posledic izpodbijane ureditve iz posebnega političnega zastopstva v organih lokalne samouprave trenutno sistemsko izključenih zelo veliko število, najmanj pa 1/3 pripadnikov romske skupnosti, ki živi v Sloveniji**. Menimo, da je število oz. odstotek prizadetih pripadnikov romske skupnosti, ki živi v Sloveniji, še znatno večje. Celo po uradnih ocenah Urada za narodnosti v Sloveniji dejansko živi znatno več pripadnikov romske skupnosti, ki se iz različnih razlogov na popisu ne želi deklarirati za pripadnike te skupnosti (glej prilogo 5). Po podatkih centrov za socialno delo iz leta 2003 naj bi bilo v Sloveniji 6.264 Romov. Po podatkih občin (iz leta 2004), v katerih so Romi zgodovinsko poseljeni, pa v teh občinah živi 6.448 pripadnikov romske etnične skupnosti. Ocenjuje se, da v Republiki Sloveniji živi med 7.000 in 10.000 Romov, največ v Prekmurju, na Dolenjskem, v Beli krajini in Posavju (glej prilogo 5). Ob tem pripominjamo, da odstopanje v podatkih ni nikakršna posebnost romske skupnosti, saj npr. tudi iz vsebine posebnih imenikov madžarske narodne skupnosti izhaja, da je ta skupnost znatno večja, kot to izkazujejo uradni podatki iz popisov.

Pripomnimo še, da je bil ZLS-N sprejet brez ustrezne javne razprave, predvsem pa, da niti Vlada kot predlagatelj, niti DZ pred tem nista zaprosila za stališče Svet romske skupnosti RS. Državni organi, nosilci javnih pooblastil in organi samoupravne lokalne skupnosti morajo skladno s 12. členom ZRomS-1 pridobiti predhodno mnenje Sveta, kadar sprejemajo ali izdajajo predpise in druge splošne pravne akte, ki se nanašajo na položaj romske skupnosti. Predlagateljica in DZ sta pohitela s sprejemanjem te rešitve v situaciji, ko je bil Svet že izvoljen, vendar se do tedaj še ni sestal niti na ustanovnem zasedanju. To dodatno vzbuja sum, da so razlogi za sprejem 15. člena ZLS-N suspekti oz. diskriminatorni.

3. Državni zbor Republike Slovenije je že ob obravnavi osmega, devetega in desetega rednega poročila Varuha človekovih pravic RS za leta 2002, 2003 in 2004 na podlagi varuhovih ugotovitev sprejel priporočila, ki v poglavju o ustavnih pravicah pozivajo vlado, naj poskrbi za celovito zakonsko ureditev položaja in posebnih pravic romske skupnosti v Sloveniji (na ravni države). Ugotavljamo, da je z vidika urejanja položaja in posebnih pravic romske skupnosti na ravni države ključen sprejem ZRomS-1. Ta je romski skupnosti v Sloveniji dodelil poseben (javnopравни) položaj in pri tem uredil tudi nekatere dodatne posebne pravice, ki jih področna zakonodaja pred tem ni urejala. Predlagatelj je v obrazložitvi razlogov za sprejem ZRomS-1 navedel, da ZLS določa območje, na katerem velja posebna pravica romske skupnosti do političnega predstavnštva. V uradni obrazložitvi razlogov za sprejem ZRomS-1 je Vlada RS kot predlagatelj navedla, da je "merilo, na podlagi katerega pripada romski skupnosti posebna pravica iz 39. člena Zakona o lokalni samoupravi, merilo avtohtonega prebivanja v natančno navedenih 20 občinah. *S tem je ZLS določil ozemlje, na katerem Romi v Sloveniji prebivajo zgodovinsko, torej avtohtono. Le na teh območjih, določenih z območjem občin, v veljavi na dan 12. 6. 2002, imajo Romi, ki tam prebivajo,*

posebne pravice, ki jih zakonodajalec zanje ustanavlja s posameznimi zakoni." 101. a člen ZLS-UPB2 določa, da so pravico romske skupnosti do zastopstva v občinskem svetu dolžne zagotoviti občine Beltinci, Cankova, Črenšovci, Črnomelj, Dobrovnik, Grosuplje, Kočevje, Krško, Kuzma, Lendava, Metlika, Murska Sobota, Novo mesto, Puconci, Rogašovci, Semič, Šentjernej, Tišina, Trebnje in Turnišče. Predlagatelj ZRomS-1 ugotavlja, da "lahko danes govorimo o zaokroženih območjih poselitve v Prekmurju, na Dolenjskem, v Beli krajini in Posavju. Na teh območjih štejemo Rome med staroselske naseljence, ki so se v bolj ali manj stalni naselitvi ohranili do danes". Na podlagi tega sklepamo, da tudi ZRomS-1 pri opredeljevanju javnopravnega položaja in pogojev za uživanje pravice do političnega predstavnštva v Svetu temelji na merilu avtohtonega prebivanja romske skupnosti.

Varuh človekovih pravic meni, da je tudi takšno stališče zakonodajalca, ki učinkuje kot omejevanje posebnih pravic določenemu krogu oseb, ki pripadajo romski skupnosti, napačno in da izhaja iz nerazumevanja smisla in namena posebnih pravic romske skupnosti. Zato ustavnemu sodišču **predlaga, da po koneksiteti presodi tudi o ustavnosti ureditve posebnih pravic romske skupnosti v ZRomS-1. Tudi ta kot kriterij za njihovo dodeljevanje določa avtohtonost.**

To seveda ne pomeni, da varuh želi izpodkopavati doseženo raven varstva pravic romske skupnosti v Sloveniji, ki v marsičem predstavlja zgled dobre evropske prakse. Nasprotno. Njegova zahteva za presojo ustavnosti je izrazito proaktivna in skladno s smislom in namenom posebnih pravic, ki gredo romski skupnosti. Menimo, da pravni red v obstoječih razmerah od države terjaja posebno varstvo tudi za nekatere druge lokalne romske skupnosti v Sloveniji, ki so v obstoječi situaciji neupravičeno zapostavljene.

* * *

Če bi ustavno sodišče presodilo, da je to potrebno, varuh človekovih pravic pozdravlja tudi dodatne varstvene ukrepe, npr. prednostno obravnavo, začasno zadržanje izvajanja določbe 6. odstavka ZLS-UPB2 in druge ukrepe, ki bi jih za zavarovanje pravic in/ali za določitev načina izvršitve svoje odločbe morda določilo ustavno sodišče.

IV. PREDLOGI VARUHA ČLOVEKOVIH PRAVIC RS

Varuh človekovih pravic RS zato predlaga, da Ustavno sodišče RS:

- **ugotovi, da je 6. odstavek 39. člena ZLS-UPB2 iz zgoraj navedenih razlogov neustaven in ga razveljavi,**
- **ugotovi, da je 5. odstavek 39. člena ZLS-UPB2 iz zgoraj navedenih razlogov neustaven, razveljavi besedico "avtohtono" ter od DZ zahteva odpravo neustavnosti (pravne praznine) v primernem roku.**
- **po koneksiteti prične z ugotavljanjem neustavnosti ZRomS-1.**

Dr. Zdenka ČEBAŠEK – TRAVNIK, dr. med.

Varuhinja človekovih pravic

OPOMBE:

1. Sami se sicer skušamo pojmu pozitivne diskriminacije izogibati, saj po našem mnenju pri povprečni prava neuki osebi vzbuja nejasnost o konceptu prepovedi diskriminacije, ki ima izrazito negativno vrednostno konotacijo.
2. Primerjaj z Novak: UN Covenant on Civil and Political Rights, CCPR comentary, N.P. Engel, str. 475-479.
3. Drugo mnenje o Sloveniji Svetovalnega odbora o Okvirni konvenciji za varstvo narodnih manjšin, 2005.
4. CommDH(2003)11, Report by Mr Alvaro Gil-Robles, Commissioner for Human Rights, on his visit to Slovenia, 11 – 14 May 2003.
5. 3 CRI (2003) 39, Drugo poročilo o Sloveniji, ECRI, 2002.
6. Prim. CERD/C/62/CO/9, Concluding observations of the Committee on the Elimination of Racial Discrimination : Slovenia, 2003. Opozorilo najdemo tudi v poročilu Komiteja o otrokovih pravicah, 2004, Committee on the rights of the child, 35th session CRC/C/15/Add.
7. CRI(2007)5, Tretje poročilo o Sloveniji ECRI, 2006, str. 31.
8. Poročilo Odbora strokovnjakov o Evropski listini o regionalnih ali manjšinskih jezikih, 2. nadzorni krog, ECRML(2007)4, str 41.

PRILOGE:

1. Kopija prispevka "Pravica Romov do svetnika odvisna od dobre volje vlade", časnik Dnevnik, 8.6.2007, str. 9.
2. Nekateri podatki o položaju romske skupnosti v občini Škocjan iz začetka leta 2006 (vključuje poročilo o položaju romske etnične skupnosti v Občini Škocjan)
3. Nekateri medijski prispevki objavljeni na RTV Slovenija o položaju romske skupnosti v občini Škocjan in MO Ljubljana
4. Posnetek TV prispevka, objavljenega na RTV Slovenija v oddaji Dosje: Jutro nove misli dne 13.2.2007
5. Podatki Urada za narodnosti o položaju romske skupnosti (dotopno na spletni strani urada) ter nekateri podatki iz uradnih popisov